

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ŞƏBNƏM NİZAMİ QIZI MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCAN-QARAQALPAQ FOLKLOR ƏLAQƏLƏRİ

5719.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Füzuli Xeyrulla oğlu Gözəlov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Səhər Hidayət qızı Orucova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Qüdrət Umud oğlu Umudov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu “Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr” şöbəsi

Müdafiə 27/04 _____ 2017 –ci il tarixində saat ____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, İçərişəhər, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının Elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin son onilliyindən müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş respublikamız çağdaş dövrdə türk xalqlarının zəngin folklor nümunələrinin öyrənilməsini prioritet vəzifə kimi diqqət mərkəzinə çəkməkdədir. Çünki sovet dövrü folklorşünaslığında formalaşmış meyarlar türk xalqlarının mədəniyyətinin, folklor-etnoqrafik və ədəbi-bədii nümunələrinin birbaşa olaraq qarşılıqlı şəkildə (vasitəçisiz) öyrənilməsinə imkan verməmişdir. Hansı məsələlərin diqqət mərkəzinə çəkilməsindən asılı olmayaraq, türk xalqları folklorunun tədqiqinin “böyük qardaş” örnəklərinə söykənmədən araşdırılması nadir hallarda mümkün olurdu. Mühit elə formalaşmışdı ki, sovet və partiya ideoloji prinsipləri daim diqqət mərkəzinə qoymalı, partiyanın müəyyən etdiyi siyasi kursa və direktivlərə uyğun olaraq problemə münasibət sərgilənməliydi. Nəinki ayrı-ayrı türk xalqları arasındakı nümunələrin, hətta xalqın özünün folklor və epik örnəklərinin tədqiqi də bir sıra hallarda yasaqlanmışdır. Sovet siyasi sistemi türk xalqları mədəniyyətinin, folklorunun öyrənilməsini və araşdırılmasını əksər hallarda qadağan edir, hətta ələ salırdı. Azərbaycan KP (b) MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağırov XVIII qurultaydakı nitqində Elmlər Akademiyasının fəaliyyətindən söhbət açarkən aparılan tədqiqat işlərinin mövzularını tənqid edərək aşağıdakıları söyləmişdir: “Elmi tədqiqat işi plan”larında “Abşeron toy adətləri” kimi “vacib” və “elmi” mövzular var idi¹.

M.Bağırovun türkçülüyə və doğma xalqa nifrət notları ilə köklənmiş bu nitqində səslənən elm adamlarına veriləsi cəza tədbirlərinə çağırış da dövrün acınacaqlı mənzərəsini əks etdirir: “Yoldaşlar, ideoloji təhriflərə və burjua millətçiliyi təzahürlərinə qəti son qoymaq və marksizm-leninizmə zidd ideologiya yayanları amansızlıqla ifşa etmək və onlara divan tutmaq lazımdır”². Bu, həmin dövrlərdə siyasi rəhbərlik tərəfindən xalqın mənəvi mədəniyyətinə verilən dəyərin bariz təzahürü kimi başa düşülməlidir və belə münasibət heç də əsassız deyildir.

¹Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında Azərbaycan K(b) P MK-nın işi haqqında M.C.Bağırov yoldaşın hesabat məruzəsi. “Kommunist” qəzeti, 26 may, 1951

²Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında Azərbaycan K(b) P MK-nın işi haqqında M.C.Bağırov yoldaşın hesabat məruzəsi. “Kommunist” qəzeti, 26 may, 1951.; Qasımov C. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması. Bakı: Nurlan, 2013

2 iyun 1947-ci ildə Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun SSRİ və dünya kommunist partiyalarına ünvanladığı direktivində elm, tədqiqat və təhsildə sovet ideologiyasının əsasları öz əksini tapmışdır. Bu sənəddə müstəqil düşüncə tərzinə malik xalqın mənəvi həyatına bağlı ola biləsi insanların fəal mövqelərdən kənarlaşdırılması, onların imkanlarının məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulurdu³.

Çağdaş mərhələdə demokratik islahatlara üz tutmuş postsovet məkanında yaşayan türk xalqlarının etnik-millî ənənələrini, folklor nümunələrini, epik təfəkkür tərzini qarşılıqlı şəkildə öyrənmək üçün münbit zəmin yaranmışdır ki, bu da “Azərbaycan-qaraqalpaq folklor əlaqələri” mövzusunun kifayət qədər aktuallaşdığını sübut etməkdədir.

Mövzunun tədqiq tarixi. Əsrlər boyu Azərbaycan türklərinin və digər türk xalqlarının tarixi, etnik-millî mədəniyyəti, abidələri, folklor nümunələri yerli-yataqlı öyrənilməmiş, yetərincə təhlil edilməmişdir. Əlbəttə, türkləri bir-birindən təcrid edib, onlara əski bağlarını unutdurmaq hələ XIX əsrin əvvəllərindən Rus imperiyasının Qafqaza, XIX əsrin ortalarından isə Türkünəstanə olan maraqlarına uyğun idi. “Türk xalqlarını bir-birindən təcrid etmək, onların qədim dövlətə, mədəniyyətə malik olduğunu göstərmək, yəni yaranmış nəslin dünyagörüşündə bu qədim xalqın qədimliyinin tarixi köklərinə aid baxışların dərin kök atmasına yol verməmək Sovet milli siyasətinin başlıca tendensiyalarından idi. Çünki vaxtilə çox böyük ərazidə yaşayan və əsrlər boyu bu ərazilərdə türk mədəniyyəti və tarixinin qalıqlarını sübut edən xalqın bütövlüyünü, mənəvi zənginliyini qəbul etmək imperiyanın milli siyasətinə qətiyyətlə uyğun gəlmirdi”⁴.

Uzun zaman kəsiyində aparılmış təcridetmə siyasəti türk xalqlarını bir birindən arzuolunmaz distansiyada saxlayırdı. Bu gün bu əlaqələrin nəinki keçmiş Sovet İmperiyasına daxil olmuş türk xalqları, həm də imperiya hüdudlarından kənardə yaşayanlarla əlaqəli şəkildə öyrənilməsi zəruridir. Bəlkə də son onilliklərə qədər adi insanların türklərin qədim tarixi və mədəniyyəti ilə Azərbaycan türklərinin etnik-millî, mənəvi-mədəni yaxınlığından xəbərsiz idilər. Azərbaycan türklərinin Orta Asiyada məskunlaşmış türk xalqları, o cümlədən qaraqalpaq türkləri ilə əlaqələrinin mənzərəsi də analojidir.

³Kommunizmi ifşa edən sənəd. “XXI əsr” qəzeti, 8 aprel 1995; Əlibayzadə E. Azərbaycanşünaslığın giriş. Bakı: Ozan, 2010, s. 8-10

⁴Həbiboglu V. “Qədim türklər üzərində düşüncələr” // Qumilyov L. N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, s. 8-10

Bununla belə türk xalqlarının qədim tarixini, mədəniyyətini, psixologiyasını, adət-ənənələrini, folklor düşüncəsini, epos təfəkkürünü və bilmədən Azərbaycan türklərinin tarixi, milli mədəniyyət nümunələri və s. haqqında bitkin fikir və mülahizələr də ortaya qoymaq olmaz. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, son illərdə xalqımızın, o cümlədən türk xalqlarının keçmişinin etnik-milli nümunələr, folklor örnəkləri, tarixi materiallar, epik abidələr və dil bazasında öyrənilməsi, xüsusən Orta Asiyada yaşayan türklərlə ilgili şəkildə nəzərdən keçirilməsi aktuallaşmışdır. Bu baxımdan “Eposşünaslıq: problemlər, mülahizələr” (Bakı: Elm və təhsil, 2013), K.Əliyevin “Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” (Bakı: Elm və təhsil, 2011), M.Kazımoğlunun “Epos. Nəsr. Problemlər” (Bakı: Elm və təhsil, 2012), N.Cəfərovun “Eposdan “Kitab”a” (Bakı: Maarif, 1999), F.Bayatın “Folklor dərsləri” (Bakı: Elm və təhsil, 2012), A.Cəmilin “Manas” eposu və türk dastançılıq ənənələri” (Bakı: Elm və təhsil, 2011), M.Cəfərlinin “Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası” (Bakı: Nurlan, 2010), X.Koroğlunun “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” (Bakı: Yurd, 1999), F.Ağasioğlunun “Azərbaycan xalqı” (Bakı: Çıraq, 2005), S.Rzasoyun “Müasir Azərbaycan folklorşünaslığı” (Bakı: Nurlan, 2013), C.Qasımovun “Kitabi-Dədə Qorqud”ün yasaqlanması” (Bakı: Nurlan, 2013), N.Məmmədovun – Tağısoyun “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” (Kitab aləmi, 2007), “Qaraqalpaq xalq nağılları” (Bakı: Mütərcim, 2006), “Qaraqalpaq folkloru” (Nökis: Karakalpakstan baspası, 1990), “Qaraqalpaqların etnoqrafik tarixi”⁵, “Qaraqalpaq əfsanələri (incələmə mətnləri)”⁶, K.Maksetovun “Каракалпак халкынын көркем авызеки дөрөтпелери”⁷, T.Kanaatovun “Каракалпак халык афсаналары”⁸, K.Mambetovun “Каракалпак толғаулары”⁹ və digər bu kimi əsərlərin nəşr üzvü görməsi türk xalqlarının mənşəyinə, mədəniyyətinə, dilinə və s. nəzər salınması, adət-ənənələrinin təhlili və epik abidələrinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan işlər uğurlu addım kimi qiymətləndirilməlidir.

İndiyə qədər Azərbaycan-Anadolu türkləri, Azərbaycan-özbək, Azərbaycan-türkmən, Azərbaycan-qırğız, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-Kırım-tatar, Azərbaycan-Balkan türkləri, Azərbaycan-Qaqauz və Azərbaycanla digər bir sıra türk xalqlarının zəngin və özünəməxsus rənglərə malik

5

Akkoyunlu Ş., Akkoyunlu Z. Qaraqalpaqların etnoqrafik tarixi. Haziran, 2011, 136 s.

6

Fedaker P.D. Qaraqalpaq əfsanələri (incələmə mətnləri). İzmir: 2008, 491 s.

7

Maksetov K. Каракалпак халкынын көркем авызеки дөрөтпелери. Нөкис, 1996

8

Kanaatov T. Каракалпак халык афсаналары. Нөкис, Каракалпакстан, 2000

9

Mambetov K. Каракалпак толғаулары. Нөкис, 1995

olan ayrı-ayrı folklor nümunələrinin qarşılıqlı şəkildə təhlilləri aparılmışdırsa, Azərbaycan-qaraqalpaq folklor münasibətləri tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Bununla belə bu istiqamətdə Azərbaycanda ilk addımlar da atılmış və atılmaqdadır. Bu işlərə qədər hələ XX əsrin 70-ci illərində istedadlı Azərbaycan şairi və mütərcimi Ə.Salahzadə A.Tarkovskinin “Gözəl Gülayim haqqında povest”ini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. A.Tarkovskinin “Gözəl Gülayim haqqında povest”i məşhur qaraqalpaq dastanı “Qırx qız”ın baş qəhrəmanı Gülayimin sücaətini əks etdirən yazılı ədəbi nümunə kimi təqdim edilsə də, əsərin süjet-kompozisiya, məzmun-ideya xətti xeyli dərəcədə təhrif edilmişdir. “Qaraqalpaq xalq nağılları” və “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” kitablarındakı epik nümunələr və folklor örnəkləri ilə tanış olduqda bu xalqın zəngin və çeşidli folklor nümunələrinə sahib olduğunu və bu nümunələrin müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsinin zəruriliyini görmək mümkündür. Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının folklor nümunələrini öyrənməklə biz hər iki xalqın şifahi yaradıcılığında sırf milli xüsusiyyət və cəhətlərlə yanaşı, oxşar, müştərək süjet xətti, mifoloji eyniliklər, epizod və personaj yaxınlıqlarının şahidi oluruq. Hec şübhəsiz ki, bu eynilik və oxşarlıqları biz Azərbaycan və qaraqalpaq türklərinin etnik-tarixi birliyi, tarixi inkişaf qanunauyğunluğu ilə bağlayırıq.

Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini öyrənmək məhz bu baxımdan çağdaş dövrümüzdə mühüm problemlərdəndir. Çünki nəinki türk etnogenetik və epik çevrəsində olan xalqlar, həm də digər xalqların milli mədəniyyəti biri digərindən təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etməyə qadir deyildir. Türk xalqlarının folklor və epik tarixi təcrübəsini, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr mübadiləsini öyrənilən obyektiv nəticələrə gəlmək müasir folklorşünaslıq elminin aparıcı istiqamətidir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı Azərbaycan və qaraqalpaq folklor nümunələridir. Eyni zamanda tədqiqat prosesində ehtiyac duyulduqda burada digər türk xalqlarının folklor nümunələrinə də müraciət olunmuşdur. İşin obyektı kimi hər iki xalqın mərasim nəğmələri, xalq mahnıları, lətifələri, nağılları, qəhrəmanlıq dastanları “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qırx qız” və s. kimi örnəklər çıxış edir. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan və qaraqalpaq folklor nümunələrinin oxşar və fərqli məqamları təşkil edir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. İşin başlıca məqsədi Azərbaycan və qaraqalpaq folklor nümunələrinin müqayisəli-tipoloji şəkildə araşdırılmasından ibarətdir. Azərbaycan və qaraqalpaq folklorunda yer almış çoxsaylı nümunələrdə eynilik, yaxınlıq təşkil edən məqamları öy-

rənməklə, həm də bir sıra hallarda bu nümunələri bir-birindən fərqləndirən cəhətləri aydınlaşdırmaq, nümunələr üzərində təhlillər apararkən Azərbaycan və qaraqalpaq folklorunda ümumi və spesifik məqamları müəyyənləşdirmək işin məqsədi kimi ortada dayanmışdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrə nail olmaq qarşıya qoyulmuşdur:

- Azərbaycan və qaraqalpaq folklorunda oxşar məqam, süjet və obrazları müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan və qaraqalpaq epik nümunələrində mövzunun təşəkkülünə diqqət yetirməklə, bu örnəklərin hər iki xalqın folklorunda inkişafına nəzər salmaq;
- Lirik folklor örnəklərindəki oxşarlıqları müəyyənləşdirmək və bu oxşarlıqların səbəbini aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan və qaraqalpaq dastanlarında qəhrəmanların yaşam tərzini, mühiti, onları qəhrəmanlığa təhrik edən amilləri ortaya çıxarmaq;
- Dastanların məzmunu, ideya və obrazlar sisteminə nəzər salarkən onların hansı xalqda orijinal, tarixi-real-gerçəklik hadisələri ilə əlaqəli olduğunu, hansında mifoloji aləm və ünsürlərlə bağlılığını araşdırmaq;
- Hər iki xalqın epik nümunələrində oxşar süjet və obrazların tipoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- Azərbaycan və qaraqalpaq folklorunda epik söyləyicilik ənənələrinin özəl cəhətlərinə diqqət yetirmək;
- Azərbaycan və qaraqalpaq nağıllarının təsnifatı, onların mövzu, ideya, motiv, kompozisiya və struktur xüsusiyyətlərinə nəzər salıb araşdırmaq və s.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji bazası. Tədqiqat işində nəzərdən keçirilən problemlərlə bağlı mövcud folklorşünaslıq elmindəki nəzəri fikrin nəticələrindən, indiyə qədər müqayisəli-tipoloji planda aparılmış tədqiqat-larda gəlinən qənaətlərdən istifadə edilmiş, tanınmış alimlər V.Jirmunski, M.Nurməhəmmədov, S.Kamalov, T.Jdanko, K.Mambetov, A.Nəbiyev, X.Koroğlu, P.Xəlilov, İ.Abbaslı, B.Abdulla, C.Nağıyev, N.Cəfərov M.Kazımoğlu, K.Əliyev, F.Bayat, K.Maksetov, S.Yılmaz, C.V.Uyğur və başqalarının baxışlarından bəhrələnilmişdir. İş hazırlanarkən müasir folklorşünaslığın elmi-nəzəri müddəalarında türk, Avropa, dünya folklorşünaslığı sahəsində əldə olunmuş uğurlara söykənilmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ilk dəfədir ki, Azərbaycan-qaraqalpaq folklor əlaqələri ardıcıl və sistemli şəkildə tədqiqat obyektinə kimi çıxış edir:

- Dissertasiyada ilk dəfə Azərbaycan və qaraqalpaq lirik folklor nümunələri müqayisəli-tipoloji planda araşdırılır;

- Azərbaycan-qaraqalpaq məişət-mərasim nəğmələrinin oxşar və fərqli cəhətləri öyrənilir;
- Azərbaycan-qaraqalpaq nəğmələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlillərə cəlb edilir;
- Azərbaycan və qaraqalpaq epik nümunələri müqayisə olunur, motiv və obrazların tipologiyasına nəzər salınır, söyləyicilik ənənələrinin səciyyəvi cəhətləri nəzərdən keçirilir, ortaq mənəvi dəyərlərin qəhrəmanlıq dastanlarında necə əks olunduğu göstərilir;
- Azərbaycan və qaraqalpaq nağılları mövzu, ideya, motiv, kompozisiya-struktur müstəvisində təhlillərə çəkilir və s.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada aparılmış elmi araşdırma və ümumiləşdirmələr nəticəsində meydana çıxmış nəzəri və praktik müddəalar Azərbaycan və qaraqalpaq folklor əlaqələrinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Dissertasiya Azərbaycan və qaraqalpaq folkloru kontekstində ilk araşdırmaadır. Eyni etnogenetik çevrəyə mənsub olan iki xalqın folklor və dastan yaradıcılığının müqayisəli-tipoloji müstəvidə araşdırılması Azərbaycan və qaraqalpaq folkloru və epik nümunələrinin milli özünəməxsusluğunun fərqli xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılması ilə yanaşı, onların ortaq tipoloji məqamlarını da əks etdirir.

Son dövrlərdə komparativistika elminə maraq artığından universitetlərin filologiya fakültələrində “müqayisəli ədəbiyyat” fənni çərçivəsində, seçmə kurslarda “türk xalqları ədəbiyyatı” fənninin tədrisində dissertasiyadan yardımçı vəsait kimi istifadə oluna bilər. Tədqiqat işinin nəzəri müddəaları folklor nümunələrinin müqayisəli təhlilləri ilə bağlı magistrant, dissertant və doktorantlara qarşılıqlı folklor nümunələrinin öyrənilməsində köməklik edə bilmək baxımından da səmərəli mənbə kimi xidmət edə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda hazırlanmışdır. Tədqiqat işinin əsas məzmunu, müddəa və nəticələri, məqsəd və vəzifələri, yenilikləri müəllifin nəşr etdirdiyi məqalələrdə, Respublika və Beynəlxalq səviyyəli elmi konfrans və simpoziumlarda etdiyi çıxış və məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə”, “İstifadə olunmuş ədəbiyyat” siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı, tədqiq tarixi, obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-metodoloji bazası, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, aprobeiası və strukturu təqdim olunur.

Dissertasiyanın “**Türk etnogenetik çevrəsində Azərbaycan türkləri və qaraqalpaqlar**” adlanan I fəslı iki yarımfəsilədən ibarətdir. “*Azərbaycan türkləri: xalqın dili və tarixi, təşəkkülünə müxtəsər nəzər*” adlı birinci yarımfəsilədə tarixçi-alimlərin Azərbaycanın ilk insan məskənləri və ibtidai icma quruluşu və sonrakı dövrləri ilə bağlı mülahizələri qısa şəkildə işıqlandırılır. “Azərbaycan” adının dilimizin kökündə dayanan soylardan olan asların adı ilə bağlılığına nəzər salınır. Asları tədqiqatçıların türk soylarının ən ulu əcdadlarından biri hesab etdiklərinə diqqət çəkilir. Asların adına Orxon-Yenisey kitabələrində də rast gəlinədiyi vurğulanır. Bununla belə “Azərbaycan” adını “Odlar Yurdu” kimi mənalandıranlar da vardır və bu ad tarixin daha qədim dövrlərinə gedib çıxır. Üç söz birləşməsindən əmələ gələn bu adın “Azər” hissəsini atəşpərəst övladları “ot”, “otr”, “atr”, “adr”, “azr”, “adzr” adı kimi tələffüz etmişlər. Miladdan əvvəl IV əsrdə Azərbaycanın şimalında dövlət yaratmış, dördüncü əsrdən xeyli əvvəl bu ərazidə məskun olmuş alban soylarının Orta Asiyada da yaşamaları məlumdur. Belə ki, orta əsrlərdə özbək, türkmən və qırğız xalqlarının təşəkkülündə albanların iştirakından da söhbət getmişdir. Xəzər dənizinin günbatan sahilində, Abşeron yarımadasından cənuba doğru kaspilər məskunlaşmışlar. Araz çayının sağ axarında məskunlaşmış saspirləri tədqiqatçılar qeyri-sami qrupuna daxil edir, onları şumer kitabələrində subir, akkad kitabələrində subarin, şubarı – subaren adlandırırılar. Şumerlərin müasiri olmuş bir sıra türk soylarının və tayfalarının Azərbaycanda, o cümlədən Qafqazda yaşamaları tarixi mənbələrdə yer almaqdadır. Eyni zamanda bu da məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində yerli soylarla yanaşı, uzaq diyarlardan, xüsusən Orta Asiyadan köçüb gəlmiş soylar da yaşamışlar. Onlardan ən çoxsaylısı sak-sarmat və massagetlərdir.

“Türk etnonimləri” kitabında belə bir fikirlə də rastlaşırıq ki, sakların tarixən Orta Asiya, Tyan-Şan dağlarının ətəkləri və Altay ilə bağlı olması da onları türk soyları sırasına qatmağa əsas verir və həmin yerlər türklərin ənənəvi məskunlaşdıqları ərazilər hesab olunur. Q.Qeybullayev və F.Məmmədova konsepsiyasına görə alban etnoniminin və Albaniya toponiminin heç bir halda erməni mənbələrinə uyğunluğu həqiqəti əks etdirə bilməz. F.Məmmədova alban etnosundan danışarkən o, alban etno-

nimini xevsus kahinlərinin işlətdiyi alvani (yəni müqəddəs peşə) ilə müqayisə etmiş, K.Q.Əliyev isə alban etnoniminin alvani sözüne uyğunluğunu qəbul etməmişdir.

Bütün dövrlərdə Azərbaycanın digər xalqları, onların dili tarixi, yaşam tərz, adət-ənənələri və mədəniyyətləri ilə sıx əlaqələri olmuş və bu əlaqələr heç vaxt kortəbii xarakter daşmamışdır. Etnik-milləti mədəniyyətimiz digər xalqların mədəniyyəti ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

“Qaraqalpaqlar: etnogenetik çevrəsi, tarixi və dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri” adlı **I fəslin** ikinci yarımfəslində biz qaraqalpaqların tarixi və etnogenezinin Orta Asiya tarixi, qəbilələri və xalqları ilə sıx bağlılığına nəzər salmışıq. Materialları öyrənərkən biz qaraqalpaqların mənşəyi ilə bağlı məsələnin uzun zaman kəsiyində həll olunmamış qaldığını, yalnız XX əsrin 60-80-ci illərindən köklü araşdırmalara cəlb olunduğunu görürük.

Qaraqalpaq və qarapapaq adı mənbələrdə tez-tez anıldığından bu məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı zəruri hesab etmişik. Tarixi fakt və materiallarla ətraflı tanışlıqdan sonra Azərbaycan türkləri ilə qaraqalpaqların oxşarlığı və tarixi yaxınlığı üzərində də düşünməyə ehtiyac vardır. Mənbələrdə Axıska, Kars, Rəvan və Gəncə bölgələrindəki yerli türklər Gürcüstanda iki qrupdan ibarət kimi nəzərdən keçirilir və bu əraziyə əsasən Tərəkmə-Gürcüstanından (yaxud Avropa səyyahları adlandırdığı kimi Türk-Gürcüstanı) gəlmişlər ki, bura Sol Gürcüstan və Əsl-Gürcüstan adlandırılmışdır. Bu məlumatlara XVIII əsr coğrafiyaçıları, tarixçiləri, səyyahları Katib Çələbi və Övliya Çələbinin də əsərlərində rast gəlinir. Bu ərazilərdə məskunlaşmış türk tayfalarından, onların özünəməxsus xüsusiyyətlərindən Herodot, Süryani, Bardesan, Marquart, Artamonov, Xorenatsi, D.M.Dunlop, N.Kurat, Z.V.Toğan, İbn Xordadbeh, və başqları da bəhs etmişlər. Türkiyəli alim Fəxrəddin Kırzioğlu onların əksəriyyətinin buradakı tayfalarla bağlılığı haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. Bu fikri akad. Z.Bünyadov da müdafiə etmişdir. Fəxrəddin Kırzioğlu “Qarapapaqlar”¹⁰ kitabının ayrıca bir paragrafını “Əski qarabörklülər ilə bugünkü qarapapaqlar” adlandırır və bu barədə qazanlı professor Rəşid Rəhməti Aratın 1953-cü ildə “İslam Ansiklopedisi”ndə çıxan “Qaraqalpaqlar” məqaləsində yetərli bilgilər verdiyini söyləməklə, həm də kiçik əlavələrlə öz fikirlərini ortaya qoymuşdur.

Yuxarıda gətirdiyimiz sübut, dəlil və tarixi faktlar qaraqalpaqlarla, hazırda və qədim keçmişdən Azərbaycanın Gəncəbasar, Qazax, Şəmşədil,

¹⁰

Kırzioğlu M.F.Karapapaqlar. Borçalı-Kazak Uruğunun Kür-Araz Boylarındakı 1800 Yılına Bir Bakış. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1972, s. 3-33

Ağbaba, İrəvan, o cümlədən Naxçıvan, Cənubi Azərbaycanın Sulduz ərazisində, Türkiyənin müxtəlif bölgələrində qaraqalpaq soylarının yayılaraq qarapapaq adı altında mövcudluğu, həyat sürməsi heç kimdə şübhə doğurmur. Bu baxımdan mərhum akad.Z.Bünyadovun qeyd etdiyi kimi “qarapapaq ilə eyni məna daşıyan qaraqalpaq arasında bir yaxınlıq axtarmaqla bərabər, qırçaqlardan qarabörklü əşirətinin də qarapapaqlar ilə bir yerdə öyrənilməsi mümkündür”¹¹. Elə buna görə də biz Azərbaycan türkləri ilə qaraqalpaqların (qarapapaqların) tarixində xeyli yaxın nöqtələrin olduğunu müəyyənləşdirə bilərik.

Bütün tarixi rəvayətlərdə qaraqalpaqların məskunlaşdığı ərazilər kimi Sırdəryanın aşağı hissələri, (Noğay xanlığı) daxil olan İtil (Volqa), Jaik (Yaik) və Krım göstərilir. Məhz elə buna görə də qaraqalpaq folklorunda noğay xanları və mirzələrinin (Yedigey, Orus, Ormambet və b.) adı ilə bağlı noğay qatı güclüdür. Q.Jərimbətov bu qənaətlərə söykənərək “qaraqalpaq” xalqının hazırkı adını tarix meydanında XVI əsrin əvvəllərindən başladığını göstərir¹².

Dissertasiyanın “**Azərbaycan və qaraqalpaq folklor nümunələrinin müqayisəli-tipoloji səciyyəsi**” adlanan **II fəslinin** birinci yarım fəslində “*Azərbaycan və qaraqalpaq məişət-mərasim nəğmələri*”ndə biz qaraqalpaq folklorunun çoxsaylı lirik, epik növləri və meydan tamaşalarını çevrələyən janrlardan ibarət olduğunu göstərməklə lirik janrlara kiçik həcmli əsərlərin və melodiyaaların aid edildiyini qeyd etməklə ananın öz uşağının gələcəyini öydüyü “həyya” nəğməsi, ərə gedən qızın ata evini tərk edərkən “koşlasu” vida nəğməsi, digər türk xalqlarında geniş yayılmış “heyjar”, yaxud “haytar” (azərbaycanlılarda “yar-yar”, özbəklərdə “yar-yar”, noğaylarda “hey-jar”, qırğızlarda “jar-jar”, qazaxlarda “jar-jar”) kimi nəğmələri, gəlinin üzündən duvaq götürülərək “bədaşar” oxunan ritual nəğməsi və s. haqqında məlumatlar verir, “heyjar”ın qaraqalpaq xalq mərasim nəğmələrindən ən maraqlısı “koşlasu” koşukları (ayrılıq) kədər nəğmələrinin, qaraqalpaqlar arasında lap qədim dövrlərdən mövcudluğunu qeyd edir.

Atalar sözü və zərbi-məsəllər digər xalqların həyatında olduğu kimi qaraqalpaq və Azərbaycan xalqlarının da məişəti, sosial həyatı və s. üzvi surətdə bağlıdır. Belə ifadələrdə xalqın əsrlər ərzində əldə etdiyi təcrübənin

¹¹ Bünyadov Z. Qaraqalpaqlar. “Borçalı” jurn., 1993, № 3, s. 14-19

¹² Jərimbetov K. XIX əsir каракалпак лирикасынын жанрлы кәсийетлери хэм раужланыу тарийхы. Нөкис: Билим, 2004, с. 14

zəka və təfəkkür tərzii əks olunmuşdur. Qaraqalpaq atalar sözü Azərbaycan atalar sözü kimi bu baxımdan olduqca zəngindir. Onların əksəriyyəti Azərbaycan atalar sözü ilə üst-üstə düşür. Məsələn, “Ekkende jok, tikkende jok, / Kırmında tayar”, (“Əkəndə yox, biçəndə yox, / Yeyəndə ortağ qardaş”); “Ortağ ögizdən öz buzavım jakı”, (“Ortağ öküzdən öz buzovum yaxşı”); “Koyşu köp bolsa, / Koy haram öledi”, (“Çoban çox olsa, / Qoyun murdar ölər”); “Eşkinin ejeli jetse, / Şopannın tayağına süykəndi”, (“Keçinin əcəli yetəndə, / Çobanın çomağına sürtünər”); “Kara kaydın terisin/ Sabunlap juvasan da ağarmas”, (Qara qoyunun dərisini / Sabunla yusan da ağarmaz”); “Bölingendi börü jeydi”, (“Sürüdən ayrılını qurd basar (yeyər)”); “Her eldin tavşanın / Öz tazısı menen avla”; (“Hər elin dovşanını öz tazısı ilə ovla”); “Suv körmey etik şeşpe”, (“Çay görməmiş çırmanma”); “Aytkan söz, atılğan ok”, (“Söylənən söz – atılan ox”) və s.

“Azərbaycan və qaraqalpaq nəğmələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri” adlı ikinci yarımfəsildə biz qaraqalpaq nəğmələrinin insan emosiyası və hissələrinin özünəməxsus mənzərəsini yaratdığını söyləməklə onların forma, struktur, dil, ifadə olunan məna və məzmun cəhətdən gələcəyə, xoş ümidlərə istiqamətləndiyini, sevgi, xoşbəxtlik, görüş, hicran, ayrılıq, vüsəl və s. kimi həyatın müxtəlif məqamlarını çevrələdiyini müəyyənləşdirdik. Qaraqalpaqların lirik nəğmələrində, xalq duyumu, onun fərdi əhval-ruhiyyəsi, arzu-istəkləri əks olunmuşdur. Bu nəğmələrdə, gənclik, sevgi, gözəllik, təbiət, vətən, torpaq, el-oba həsrəti, azadlıq, insan ləyaqətinin qorunması və s. kimi məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilir. Qaraqalpaq xalq nəğmələri kifayət qədər poetik və musiqilidir. Azərbaycan xalqının da ilk yaradıcılıq nümunələrindən biri olan nəğmələr müxtəlif zaman kəsiyində müəyyən inkişaf mərhələləri keçərək, formalaşa-formalaşa, cilalana-cilalana gəlib günümüzə çatmışdır.

Qaraqalpaq və Azərbaycan xalq nəğmələri olduqca geniş yayılmış janrlarıdır. Onların sırasında “Meh əsir”, “İki gözəl qız gəlir”, “Əziz dost”, “Mənim gözəlüm”, “Dodaqların şirindir”, “Gözlərində nə gizlənilib”, “Məni atıb getmə”, “Toy”; “Qubanın ağ alması”, “Şuşanın dağları”, “Uca dağlar”; “Sarı bülbül”, “Sona bülbüllər”, “Üçtelli durna”, “Sevgi nəğməsi”, “Aman təklik əlindən” məzmun və forma baxımından kifayət qədər maraqlıdır. Bu nəğmələr Azərbaycan və qaraqalpaq türklərində həm musiqi alətinin köməyi, həm də onun köməyi olmadan melodiya yaradır.

Azərbaycan və qaraqalpaq lirik xalq nəğmələrinin aparıcı personajları gənc oğlan və qızlardır. Azərbaycan və qaraqalpaq nəğmələri bədii poetik obrazlarda nəinki bu xalqların keçmiş, qədim dövrlərdəki yaşayış tərzini, həm də hər bir xalqın ailə və ictimai münasibətlərində olan

qarşılıqlı ünsiyyətinin, ənənəvi dünya baxışlarının və xalqın duyum tərzinin özünəməxsusluğunu əks etdirir.

II fəslin “Azərbaycan və qaraqalpaq lətifələrinin ümumi səciyyəsi” adlı üçüncü yarımfəslində lətifələrin əsasən folklor janrından olmaqla öz tarixi etibarilə lap uzaq keçmişdə yarandığını, onların salnaməçilərin, tarixçilərin, səyyahların və klassik şairlərin əsərlərində yer alaraq günümüzə gəlib çatdığını təhlil edərkən bu janra Şərq klassiklərinin əsərlərində daha çox təsadüf olunduğuna diqqət çəkmişik. Eyni zamanda onlar nağıllarla oxşar cəhətlərə malik olsa da, lətifələrin yığcamlığı, lakonikliyi, sadəliyi, incə yumor və ironik çaları ilə fərqləndiyini göstərmiş, bu janrın başlıca “təyinatı, semantikasını və funksiyasını”nın (F.Bayat) onun gülüş üzərində qurulmasını türk xalqlarında müxtəlif adlarla tanınan və çağırılan lətifələrin daim canlılığı, şirinliyi, cəlbediciyi ilə seçilməklə əyləndirici funksiyası üzərində diqqət cəmləşdirmişik. Hər bir xalqın lətifələri özünəməxsusluğu ilə seçilməsinə baxmayaraq, türk xalqlarının lətifələri, o cümlədən qaraqalpaqların Ömirbəy lətifələri mövzu və məzmun baxımından daha orijinaldır.

Lətifə personajları uzun dövr ərzində xalq tərəfindən ümumiləşdirilmiş personajlar, obrazlar, qəhrəmanlardır. Onlar təfəkkür dərinliyi, zəka çevikliyi, hazırcavablığı, dünyagörüşü etibarı ilə hökmdarlardan və şahlardan daha tədbirli təqdim olunmuşlar. Biz Harun ər Rəşid, Teymurləng və başqa bu kimi şəxsiyyətlərlə mükəllimədə lətifə qəhrəmanlarının zəkasının güdrətini daha yaxşı görə bilirik.

Məlum olduğu kimi, lətifələr gündəlik həyatımızın müxtəlif məqamlarını çevrələyən məzəli sonluqlarla başa çatan gülüş və həcəvi əks etdirən lakonik satirik hekayələrdir. Hər xalqın öz yumor qəhrəmanı mövcuddur: ruslarda boydan kiçik ağıldan böyük İvanuşka, Ukraynada- Katiqoroşek, Belarusda-Nesterka, Azərbaycanda, Türkiyədə, Özbəkistanda, Türkmənistanında Molla, yaxud Xoca Nəsrəddin, Kuzey Kıprıda, Qaqauziyada Nastradin Xoca, Qaraçayda Nəsr Xoca, Tacikistanda- Müşfiqi, Qazaxstanda və Qaraqalpaqstanda Aldar Kosa və b. Qaraqalpaqstanda bu adı Ömirbəydir. Ömirbəyin timsalında biz qaraqalpaq xalqının milli təfəkkürünün, yumorunun, hazırcavablığının, təcəssümünü görürük. Yuxarıda adları çəkilən lətifə qəhrəmanlarına nisbətən Ömirbəy lətifələrinin “yaşı” o qədər də çox deyil¹³. Qaraqalpaq dastançı və tədqiqatçılarının fikrincə qədim Qaraqalpaqstanın iri ticarət mərkəzi olan Çimbay şəhərində XIX

¹³ Привалов Б. Шутник из Чимбая. М.: Изд-во Правда, 1977, 47 с.

əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində doğrudan da Ömirbəy adlı bir nəfər yaşamışdır ki, yumor və həcv dolu hekayələr məhz onun adı ilə bağlı olmuşdur. Bəzi ağsaqqallar hətta Ömirbəyi gözləri ilə gördüklərini söyləmişlər. Bəziləri Qaraqalpaqstanda Ömirbəyin qohumlarının, nəslinin-nəcəbətinin yaşadığını təsdiqləmişlər.

Qaraqalpaqstanda Ömirbəyi “lakki” (yəni “lağlağıcı”) adlandırırlar¹⁴. Yeri gəlmişkən bildirək ki, satira və yumor, həcvedici elementlər nəinki lətifələr, həm də qaraqalpaq folklorunun digər janrları üçün xarakterikdir. Lətifələr nəinki qısa tamamlanmış süjetli epizodlardır, həm də sual-cavab şəkilində olan bu tipli dəlici zarafatlar (reprizlər) sözün nə qədər canlı və həyati olduğundan xəbər verir.

Bəlkə də dünyada ən çox yayılan lətifələr Molla / Xoca, Xacə / Nəsrəddin, Nəsr Xoca lətifələridir ki, onlar saysız-hesabsız, minlərlə olmaqla, Türkiyə, İraq, İran, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Qırğızistan, Qazaxıstan, Qaraqalpaqstan, Şimali Qafqaz / kumux, qaraçay, malkar, noğay / Qaqauziya, Bolqarıstan, Balkanlar, Yunanıstan və s. ərazilərdə geniş yayılmışdır. Bəlkə Molla / Xoca, Xacə / Nəsrəddinlərdəki, Nəsr Xocalardakı əhvalatların bir-birini mövzu, süjet və kompozisiya baxımından təkrarlaması, onların invariantları kimi təbii qarşılmalıdır. Molla Nəsrəddin gah müsbət, gah mənfi tip, gah gülən özünü məxsərəyə qoyan, gah özü məxsərəyə qoyulan lətifə qəhrəmanı kimi əslində ikiləşmir, tənqid olunla, mənfi olanla, gülüş hədəfi olanla eyni cərgədə durur.

Dissertasiyanın **II fəslin “Azərbaycan və qaraqalpaq meydan tamaşaları ilə lətifələr arasındakı bağlılıq”** adlı dördüncü yarım fəslində türk xalqlarının şifahi lətifə repertuarından söhbət açdıqda biz meydan tamaşalarının özünəməxsusluğuna nəzər salmışıq. Müxtəlif el şənliklərində meydan tamaşaları göstərmək, ərkyana müraciət edib, insanları əyləndirib məğlul etmək geniş yayılmış gülüş formalarındandır. Bu şənliklərdə teatrallıq hiss olunsada, bütövlükdə teatrdan fərqlilik də göz önündədir. Baharın gəlişilə bağlı “Kosa-gəlin”, “Kosa-kosa” tamaşalarında Kosa, ona kömək edən ikinci Kosa və Keçi əsas personajlardır. Azərbaycan və qaraqalpaq xalq teatr mədəniyyətində əyləncəli tamaşalara hələ lap qədimlərdən yer verilmişdir. Təbriz, Şamaxı, Dərbənd, Tiflis, Bakı, Şəki, Marağa, Həmədan, Nökis, Dördgöl (Turtkul), Cimbay və başqa bu kimi mədəniyyət mərkəzləri çevrəsində geniş yayılan əyləncə tamaşaları zaman keçdikcə komik xalq teatrının təşəkkülünün və formalaşmasının zəmininə çevrilmişdir. Burada məxsərəbaz və kəndirbazlar məzhəkə teatrının əsas

¹⁴ Мамедов Н. Каракалпакская литература. Баку: Китаб адеми, 2007, 296 с.

personajları kimi çıxış etmişlər. “Onlar ənənəvi repertuarın (lətifələr, qara-vəllilər, gülməli oyunlar və s.) ibtiddi teatr ifadəsi olmaqla yanaşı, vəziyyətə uyğun, dövr və zamanın tələbləri ilə səsleşən improvizə və yaradıcılıq yeniləşmələri də aparmışlar”¹⁵.

Molla Nəsrəddin lətifələrində də az qala el şənliyi, oyunbaz səhnələr ortaya gəlir. Elə buna görə də M.Kazımoğlu hesab edir ki, “... tarixi şəxsiyyət olub olmamasına baxmayaraq, Molla Nəsrəddin el şənliklərində mühüm rol oynayan oyunbaz, hoqqabaz və məsxərəçilərin səciyyəvi obrazıdır”¹⁶. Tədqiqatçının bu fikrinin məntiqi əsası olduğunu qəbul etdikdə lətifələr el şənliyinin, meydan tamaşalarının tərkib hissəsi kimi qavranılmalıdır. Azərbaycan və qaraqalpaq folklorunda keçəl və kosa ilə bağlı nəğmələr bir-birinə oxşardır. Bu bənzərlik, hər şeydən öncə, kosa ilə keçəlin dirilik və məhsuldarlıqla əlaqələndirilməsindən doğur. Kosa qış (qocalıq) libası geymiş yazdır və bu, onun bar-bəhər vermə funksiyasının göstəricisi kimi qəbul edilməlidir. Tədqiqat prosesində Azərbaycan və qaraqalpaq folklorunda keçəl və kosanın məşhur komik obrazlar olduqları müəyyənləşdirildi. Onların söhbəti, xalq arasında populyarlığı heç də Molla Nəsrəddindən az əhəmiyyətli deyildir.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan və qaraqalpaq dastanları**” adlı **III fəslindəki** dörd müxtəlif yarım fəsillərdə motiv və obrazların tipologiyası, epik örnəklərdə söyləyicilik ənənələri, ortaq mənəvi dəyərlərin qəhrəmanlıq dastanlarında əksi və hər iki xalqın nağıl nümunələri müqayisəli şəkildə öyrənilir. “**Motiv və obrazların tipologiyası**” adlı birinci yarım fəsildə türk xalqlarının zəngin və keşməkeşli tarixi, milli-mənəvi dəyərləri, qədim mədəniyyət nümunələri, adət-ənənələri, həyat fəlsəfəsi və yaşam psixologiyası onların qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında öz əksini tapdığı göstərilir. Əksər türk xalqlarının, ilk növbədə Azərbaycan türklərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Aşiq Qərib” dastanları, qaraqalpaqların “Qırx qız”, “Koblan”, “Alpamış”, “Maspatşa”, “Şəryar”, “Yedige”, “Yer Kosay”, “Yer Şora”, “Yer Sayın” və s. bu kimi dastanların hələ lap orta əsrlərdə tarixçilərin, səyyah və folklor nümunələri yığıcılarının nəzər-diqqətini cəlb etdiyi haqqında danışılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qədim türk-oğuz dastançılıq ənənəsinin məhsuludur və, heç şübhəsiz ki, qıpçaq türkləri də ondan yararlanmış və özünəqədərki epik ənənələr də bu, dastanda təcəssümünü tapmışdır. “Dədə-

¹⁵ Nəbiyev A. Meydan tamaşaları // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 c. I-ci c., Bakı: Elm, 2004, s. 303-309

¹⁶ Kazımoğlu M. Xalq gültüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2006, 268 s.

Qorqud”da elə motivlər tapmaq mümkündür ki, onlar türk etnik-mədəni çevrəsi ilə yanaşı, həm də onda dünya xalqlarının qədim dastanları ilə paralellər olduğunu sübut edir.

Qaraqalpaq eposunda oğuz dastanları ilə bağlı olan əsərlər kifayət qədərdir. Məsələn, qaraqalpaqlarda (özbəklərdə, qazaxlarda və s.) məşhur olan “Alpamis” erkən feodal dövlətində oğuz qəbilələrinin tərkibinə daxil olan kunqratlarla əlaqədə idi. Qaraqalpaqların digər epik nəğmələri gələcəkdə noğay qəbilələrinin ənənələri əsasında inkişaf etmişdi. Folklor örnəklərinin (epik, lirik, dramatik) şifahi yolla ağızdan-ağıza, dildən-dilə ötürülüb yaddaşlarda qalması təbii-tarixi proses kimi yaşadılmışdır.

III fəslin “Azərbaycan və qaraqalpaq folklorunda söyləyicilik ənənələri” adlı ikinci yarımfəslində Azərbaycan və qaraqalpaq folklorunda xalq söyləyicilərinin repertuarında lirik nümunələrin əsasən qadınlar tərəfindən, epik nümunələrin isə əsasən kişilər tərəfindən söyləndiyi bildirilir. Bununla belə bəzi hallarda epik nümunələrin qadınlar tərəfindən də söyləndiyi də qeyd edilməlidir. Məsələn, tarixçi-etnoqraf N.Karazin hələ XIX əsrin 70-ci illərində Cimbay qaraqalpaqlarından bir söyləyici - qarının dilindən “Qadın xanlığı haqqında nağıl”ın bəzi məqamlarını qələmə almışdır.

Bir sıra türk xalqlarında «jirau» anlayışı həm də “baksı”, “baxşı”, “baxşı” kimi işlədilməkdədir. Qaraqalpaqlarda “baksı”lar lirik dastanları dutar vasitəsi ilə ifa edənlərdir. Qazax və qırğızlarda isə bəd ruhları qovan insanlara “baxsı” deyilir. Bu sahədə N.Davkarayevin, İ.Sagitovun, K.Ayımbetovun, K.Maksetovun, T.Adambayevanın, A.Alımovun, M.Jiyemuratovun, S.Bahadırovanın və başqalarının tədqiqatları mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, qaraqalpaq jirau sənətinə dünya folklorşünaslarının diqqətini yönəldə bilmişdir. V.Jurmunski, amerikalı Elda Laude Sirjantes, Lorrens, İ.R.Pikken, alman K.Rayxl, türkiyəli M.Ərgün, özbək T.Mirzə, F.Karamatlı və başqaları qaraqalpaq jiraularının ifasına diqqət yetirməklə, onların sənətini epik söyləyiciliyin ən qədim növü kimi dəyərləndirmişlər. Belə qədim ifaçılıq üslubuna Bonn Universitetinin professoru alman K.Rayxl xüsusi diqqət yetirmişdir.

Azərbaycan və qaraqalpaq türkləri genetik baxımdan qohum olduğundan onların tarixində, mədəniyyətində, epos təfəkküründə, folklorunda və psixologiyasında çoxsaylı ümumi nöqtələr vardır. Bunun ən bariz nümunəsi kimi azərbaycanlılarda və qaraqalpaqlarda “Dədə Qorqud” dastanlarının geniş yayılmasıdır. Fərq isə yalnız ondan ibarətdir ki, “Dədə Qorqud” qaraqalpaqlarda yalnız şifahi formada məşhur idisə, azərbaycanlılarda bu yazılı şəkildə məlumdur. Eposun məzmununa gəldikdə isə

qaraqalpaq folklorunda Qorqud başlıca obrazdırsa, Azərbaycan yazılı nümunəsində Qorqud personaj kimi nadir görünür, o, əksər hallarda qəhrəmanlıq nəğmələri və müdrik deyimlər sahibi kimi ortada dayanır. Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarında epik söyləyicilik ənənələrini öyrəndikdə biz hər iki xalqın nəzərdən keçirdiyimiz sənət nümunələrinin formalaşmasında ciddi ustad-şagird münasibətlərinin yetərincə vacib olduğunu müəyyənləşdirdik.

Dissertasiya işinin **III fəslinin “Ortaq türk mənəvi dəyərlərin qəhrəmanlıq dastanlarında əksi”** adlanan üçüncü yarımfəslində biz orta qəhrəmanlıq dəyərlərindən söhbət açarkən “Koroğlu” dastanından danışmağa xüsusi ehtiyac duymuşuq. Kökü, yaranma arealı etibarlı ilə dastan Azərbaycanda ortaya çıxsada da, onun Azərbaycandan başqa, həm də türkmənlərdə, qaraqalpaqlarda, özbəklərdə, qazaxlarda, Kiçik Asiya və Balkan türklərində, karaimlərdə, Tobol tatarlarında, Orta Asiya ərəblərində, eyni zamanda digər qeyri-türklər arasında (gürcülər, farslar, taciklər, acarlar, kürdlər, ermənilər və b.) yayıldığını söyləmək olar. Məzmun və süjet baxımından üç yerə bölünmüş (Azərbaycan, Türkmən, Kiçik Asiya) bu dastanın ən qədim variantını Azərbaycan eposu təşkil edir.

A.Nəbiyev zəngin yaradıcılıq ənənələrinə malik bu xalqların dünya eposşünaslığına oxşarlıqları əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Alpamış”, “Manas”, “Maaday-Qara”, “Koroğlu” və s. kimi qüdrətli eposlar bəxş etdiyini söyləmişdir¹⁷.

“Koroğlu” qəhrəmanlıq dastanı nəinki türklərin, özbəklərin, həm də qaraqalpaqların və qazaxların da şifahi poetik yaradıcılığında aparıcı əhəmiyyətə malikdir. Qaraqalpaq epik dastanları “Alpamış”, “Maspatşa”, “Koblan”, “Qırx qız” və s. yanaşı, Koroğlu (qaraqalpaqlarda “Goroğlu”) qəhrəmanların adı ilə çağırılmaqla, Orta Asiya və Qazaxstanda yaşayan xalqlar arasında kifayət qədər populyardır.

Qaraqalpaq dastanlarından danışdıqda türk xalq epik nümunələri sırasında analoqu olmayan “Qırx qız”dan da söhbət açmalıyıq. “Qırx qız” elə bir çoxplanlı və çoxqatlı tarixi-etnoqrafik abidədir ki, onun məzmununda digər çoxsaylı məsələlərlə yanaşı, Xarəzm xanlığı və Türkünstanda gedən hadisələr əks olunmuşdur.

Dil zənginliyinə, bədii obrazların güc və dərinliyinə, bədii priyomların rəngarəngliyinə görə “Qırx qız” xalq eposunun digər nümunələri sırasında möhtəşəm yer tutur. Abidənin səhifələrində özünəməxsus meta-

¹⁷ Nəbiyev A. Oxşar dəyərlərin gen qaynağı – geneoloji nəzəriyyə. Bakı: Elm və təhsil, 2009, s. 44

foralar, epitetlər, hiperbolalar, bir-birini uğurla əvəzləyən ritm və refrenlər ona xüsusi məzmun gözəlliyi verməkdədir.

“Qırx qız” dastanının müxtəlif – etnoqrafik, tarixi, folklor, coğrafi, leksik və epik örnəklər zəminində öyrənilməsi V.Jirmunski, S.Tolstov, L.Tolstova, N.Davkarayev, L.Klimoviç, O.Kojurov, K.Ayımбетov, K.Maksetov, T.Jdanko, S.Bahadırova, C.V.Uyğur, K.Yudaxin və b. tərəfindən həyata keçirilmişdir. Son illərdə görülmüş fundamental işlər istiqamətində “Qırx qız” dastanının qaraqalpaqca və Türkiyə türkcəsində nəşrini hesab etmək olar¹⁸.

III fəslin “Azərbaycan və qaraqalpaq nağılları: mövzu, ideya, motiv, kompozisiya-struktur özəllikləri, eyniliklər və fərqlər” adlanan IV yarımfəsilə biz Azərbaycan və qaraqalpaq şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən geniş yayılmış janrlarından biri olan nağılları təhlil etməyi zəruri hesab etmişik. Şifahi epik nümunələrdə öz mövzu-məzmun, kompozisiya-struktur, obrazlı-üslubi təyinatı baxımından bir sıra janrlar vardır ki, buraya nağılların müxtəlif növləri (heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar və sosial-məişət nağılları), rəvayətlər, əhvalatlar, əfsanələr və s. aiddir.

Heyvanlar haqqında nağıllar Azərbaycan və qaraqalpaq nağılları sırasında ən geniş yayılmışlardır. Qaraqalpaq və Azərbaycan nağıllarının xeylisində heyvanlar və quşlar gah insanların köməkçiləri, gah da düşmənləri kimi olmaqla, qəhrəmanın köməkçisi kimi ağ və göyümtül ilan, Simurq quşu, dəvə, pişik, it və b. çıxış edirlər. Azərbaycan və qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağıllarda şir və pələng xoşbəxtlik daşıyıcısı; tülkü-bic və hiyləgər, yalançı və zirək, canavar-xəsis və çoxyeyən, eşşək-küt və bic, öküz-uzaqgörənlikdən kənar, ayı-fiziki gücünü nümayiş etdirməyə çalışan, başdan xarab, yöndəmsiz, dəvə - hamıya inandığından və sadəliyindən daim əziyyət çəkən, dovşan-qorxaq, quşlar-ağıllı və tədbirli kimi təqdim olunurlar. Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının heyvanlar haqqında nağılları sehrli nağıllara nisbətən həcm etibarı ilə daha müxtəsər və lakonikdir.

Hər iki xalqın sehrli nağılları nağıl janrının ən xarakterik nümunələrindəndir. Sehrli nağılların süjet və obrazlarında xalqın təbii fəlakətlər üzərində qələbəsi, əlçatmaz arzuların əldə olunması, bələlardan və xəstəliklərdən hifz olunması və s. əksini tapmışdır. Heç bir Azərbaycan və qaraqalpaq sehrli nağılı möcüzəsiz keçinmir, insan həyatda bəd və xeyirxah qüv-

¹⁸ Karakalpak Destanları.Kırk Kız Destanı. Hızır. Doç.Dr.Ceyhun Vedat Uyğur. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 853 s.

vələrin işinə müdaxilə etməklə sehrli qələbəyə nail olur. Azərbaycan və qaraqalpaq sehrli nağıl süjetinin əsasını möcüzəli uydurma təşkil edir.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarının əksəriyyətində sehrli, möcüzəli əşyalar insan həyatını dəyişir, onu yeni, misli görünməyən bir aləmə salır. Məsələn, sehrli dəyənəklə ölünü diriltmək, sehrli təsəylə çoxlu uşaq və var-dövlət əldə etmək (“Ögey ana”), yaxud pələng dişlərindən və quş lələklərindən əzəmətli saraylar tikmək, tonqala atılmış çoban Simurq quşunun lələyinin və tüstünün köməyi ilə göyə qalxa (“Gülziba”), bağlı qırxıncı otağın açılmasının qadağan olmasına baxmayaraq, cənnət bağında yaşayan qızların yanına düşə, kəllədən məsləhətlər aldıqdan sonra xoşbəxt ola bilir (“Cadugər”). Durna balığının içindən çıxan qızıldaş oğlana çoxlu var-dövlət gətirir (“Qızıldaş”), sehrbaz quşun, qoca sehrbazın məsləhəti ilə qəhrəman mağaradan çıxaraq uğur əldə edib qızı ələ keçirir və bacısını xilas edir (“Tiyın”), kasıb oğlunun varlı oğlunun şərtlərini yerinə yetirməsində ona tülpar kömək edir (“Varlı oğlu, kasıb oğlu”) və i. a. və s.

Azərbaycan və qaraqalpaq nağıl repertuarında sosial-məişət nağılları da kifayət qədər maraqlıdır. Bu nağıllarda yumorlu – sarkastik xarakterli motivlər üstünlük təşkil edir. Azərbaycan və qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarında uydurma formaları rəngarəngdir. Hər iki xalqın nəzərdən keçirdiyimiz nağıllarının sehrli və heyvanlar haqqında nağıllardan fərqi ondan ibarətdir ki, sosial-məişət nağılları gündəlik real həyat və onun çətin şəraiti ilə bağlıdır. Sosial-məişət nağılları müxtəsər, lakonik olmaqla, bu nağılların süjetinin mərkəzində adətən bir epizod dayanır, hadisələr isə daha sürətlə cərəyan edir.

Həm Azərbaycan, həm də qaraqalpaq nağıllarında sosial satira, sarkazm ruhu xeyli hallarda üstünlük təşkil etməkdədir. Bu nağıllar öz mükəmməl ideya-bədii istiqaməti ilə seçilir. Bu tipli nağılların süjetində iki mühüm ictimai mövzu – sosial ədalətsizlik və sosial cəza əksini tapır. Birinci mövzu ağaların, bəylərin, xanların, şahların sadə insanları alçaltdığı məqamlarda, ikinci isə ağıllı, təfəkkürlü insanların öz istismarçılarına qarşı dayandığı süjetlərdə realizə olunur.

Azərbaycan və qaraqalpaq nağıllarının müxtəlif qruplarında kifayət qədər oxşar məqamlar çoxdur. Onların müqayisəli-tipoloji şəkildə öyrənilməsi folklor komparativistikasının qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

“**Nətica**” hissəsində tədqiqat işi ilə bağlı dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilələrində irəli sürülmüş müddəalar və əldə edilmiş qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının folklor nümunələrini öyrənərkən biz hər iki xalqın şifahi yaradıcılığında sırf milli xüsusiyyətlərlə

yanaşı, oxşar və müştərək elementlər, məqamlar, süjet xətti, mifoloji eyniliklər, mövzu-məzmun, epizod və fantastik personajların yaxınlıqlarının şahidi olduq. Butün bunları biz ilk növbədə Azərbaycan və qaraqalpaq türklərinin etnik-tarixi birliyi ilə əlaqələndirmişik. Araşdırma sübut edir ki, Azərbaycan-qaraqalpaq folklor əlaqələri yetərincə maraqlı və çeşidlidir. Təqdim olunmuş dissertasiyada biz problemə ümumi şəkildə nəzər salmağa imkan tapdıq. Mövzu daha geniş və dərinləşdirilmiş müstəvidə nəzərdən keçirilməyə layıqdır.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı məqalə və materiallarda öz əksini tapmışdır:

1. Qaraqalpaq xalq qəhrəmanlıq dastanı “Qırx qız”/ arxaik, etno-genetik və orta əsrlər dövrü köklərinə nəzər / Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun birgə keçirdiyi Filologiyanın aktual problemləri: Axtarışlar və perspektivlər. Respublika Elmi Konfransının Materialları. Sumqayıt, 2012, s. 220-223
2. Etnoqrafik və folklor mənbələrinin “Qırx qız” dastanının epik süjetinin formalaşmasında rolu. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. № 10, “Elm və təhsil”, Bakı, 2012, s. 444-447
3. Tarixi, folklor-etnoqrafik və ədəbi-nəzəri mənbələrdə qaraqalpaqların mənşəyi. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Universiteti. Azərbaycan dövlətçiliyinin 94 illiyinə və Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr edilən Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Müasir dünyada inteqrasiya və müqavimət prosesləri. Beynəlxalq Elmi Konfrans. “Elm və təhsil”, Bakı, 9 iyun, 2012, s. 407-410
4. Qaraqalpaq xalq nəğmələri (Azərbaycan xalq nəğmələri ilə müqayisəli müstəvidə). AMEA Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsi. Bakı Slavyan Univesiteti. Azərbaycanşənəslığının aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 2-5 may, 2012, s. 451-454
5. Tarixi fakt və hadisələr Qaraqalpaq eposu “Qırx qız”da. AMEA Folklor İnstitutu. AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Folklor və tariximiz mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 19-20 noyabr, 2012, s.171-174

6. Qaraqalpaq dastanlarının toplanıb nəşr olunmasında Qurbanbəy Təjibəyov repertuarının rolu. AMEA-nın Folklor İnstitutu. Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi problemləri. Respublika Elmi Konfransının materialları. Şamaxı şəhəri, 5 iyun, 2013, s.179-186
7. Azərbaycan və qaraqalpaq nağıllarında şah obrazı. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplusu. I (46). Bakı, 2013 / 1, s. 94-102
8. Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının epik örnəklərində söyləyicilik ənənələri (Birinci yazı). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri. № 4 (20), Bakı, 2014, s. 58-62
9. Azərbaycan və qaraqalpaq xalq nəğmələri müqayisəli-tipoloji planda. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. Elmi əsərlər. Dil və Ədəbiyyat seriyası. № 2, Bakı, 2014, s. 89-95
10. Каракалпакский героический эпос «Кырк кыз» («Сорок девушек») в русском и азербайджанском переводах. Полтавский национальный университет имени В.Г.Короленка. Филологични науки. Сборник наукових праць. Випуск 18. Полтава 2014, с. 61-65
11. Karakalpakların etnik kökeni. Министерство Образования Российской Федерации Казанский (Приволжский) Федеральный Университет. Российский Гуманитарный Научный Фонд Академия Наук республики Татарстан. Литература и художественная культура тюркских народов в контексте восток-запад материалы. Международной научно-практической конференции. 14-17 октября, 2015, с. 341-347
12. Azərbaycan-qaraqalpaq lətifələrinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. II hissə. Bakı, 5-7 may, 2015, s. 262-263
13. Роль К. Максетова в изучении проблем каракалпакской фольклористики. Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Каракалпакстан бўлими Каракалпак Гуманитар Илимлер илимизертлеу институты. Устное народное творчество в системе национальных и общечеловеческих ценностей. Материалы международной научной конференции. 26-27 ноября, Нукус, 2015, с. 32-33
14. Azərbaycan və qaraqalpaq sehrli nağılları: hadisələr, onların cərgəyan etdiyi məkan və şərait. Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət: ədəbiyyatın və mədəniyyətin başlanğıc meyarları. CONFERENCE BOOK.

- Azerbaijan comparative literature association (tezis). Baku Slavic University. 27-28 noyabr, Bakı, 2015, s. 85
15. Azərbaycan və qaraqalpaq dastanlarında motiv, süjet və obraz oxşarlığı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında bilik fondu. AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. AMEA Folklor İnstitutu. Epos və etnos. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 06-07 noyabr, Bakı, 2015, s. 329-332
 16. Azərbaycan və qaraqalpaq epik örnəklərində söyləyicilik ənənələri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 1-2 dekabr, Bakı, 2015, s. 562-566
 17. Qaraqalpaq və Azərbaycan atalar sözlərinin bəzi xüsusiyyətlərinə dair. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu Öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. II hissə, 3-5 may, Bakı, 2016, s.176-178
 18. О некоторых особенностях азербайджанских и каракалпакских песен. Науковий Вісник Кафедри Юнеско Київського Національного Лінгвістичного Університету. «Філологія, педогогіка, психологія» включено до переліку наукових видань України у галузі «Філологічні науки». Випуск 33, 2016, с.77-81

АЗЕРБАЙДЖАНСКО-КАРАКАЛПАКСКИЕ ФОЛЬКЛОРНЫЕ СВЯЗИ

Резюме

Объектом исследования диссертации являются азербайджанско-каракалпакские фольклорные связи, не ставшие до сих пор предметом особого научного изучения ни в Азербайджане, ни в Каракалпакстане. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. В ней последовательно рассматриваются особенности этногенеза, истории, этнокультуры и фольклорных образцов азербайджанцев и каракалпаков.

В первой главе, состоящей из двух подглавок, изучается исторический и географический ареал расселения азербайджанцев и каракалпаков, обращается внимание на становление языка и истории, этногенетических особенностей каждого из этих народов.

Во второй главе, состоящей из четырех подглавок, изучению привлечены фольклорные, лирические образцы, и общие особенности азербайджанских и каракалпакских анекдотов в сравнительно-типологическом плане, где изучаются азербайджанская и каракалпакская обрядово-бытовая поэзия, песни, выявляются их сходные и отличительные черты.

В третьей главе азербайджанско-каракалпакские фольклорные связи привлекаются к исследованию в более широком и углубленном контексте. Она состоит из четырех подглавок. Здесь изучаются азербайджанско-каракалпакские эпические образцы в плане мотивов и образов, традиций сказительства, отражение в героических дастанах общих тем, идей, мотивов, а также композиционно-структурные особенности, характерные черты, общность и различие азербайджанских и каракалпакских сказок.

В диссертации проанализировано большинство жанров азербайджанских и каракалпакских фольклорно-эпических образцов.

**AZERBAIJAN-GARAGALPAG FOLKLORE
RELATIONS**

Summary

Azerbaijan-Garagalpag folklore relations being the research object of the dissertation has been performed as the special scientific analysis subject till nowadays neither in Azerbaijan nor in Gara-galpagstan.

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of used literature. Here the ethnogeny, ethnoculture, history and the peculiarities of folklore examples of Azerbaijan Turks and Garagalpags have been reviewed systematically.

In the first part of the work which consists of two chapters historical, geographical and spread areal of Azerbaijan Turks and Garagalpags have been studied, the language and history formation, ethnogenetical characters have been looked through.

In the second part of the research work which consists of two chapters lyrical folklore examples of Azerbaijan and Garagalpag have been investigated in comparative-typological plan, life-ceremony poetry and folk songs have been studied, the similar and different features among them have been cleared up.

Azerbaijan-Garagalpag folk relations have been investigated widely and profoundly in the third part of the dissertation. In this part which consists of four chapters Azerbaijan-Garagalpag epic examples, motives and characters, telling traditions, the general subject, ideas and motives in the heroic eposes, at the same time composition-structure characters of Azerbaijan-Garagalpag tales have been investigated in the form of communities and differences.

Majority of Azerbaijan-Garagalpag folklore-epic genres have been investigated in the dissertation.

Çapa imzalanıb: 29.03.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

ШАБНАМ НИЗАМИ ГЫЗЫ МАМЕДОВА

**АЗЕБАЙДЖАНСКО-КАРАКАЛПАКСКИЕ
ФОЛЬКЛОРНЫЕ СВЯЗИ**

5719.01- Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2017